

Marju Kõivupuu

Kohaliku (taas)kohtumine Kohavaimuga

(käsikiri 2011, ilmunud parandatud kujul Rein Veidemanni koostatud kogumikus „Kõnetav kultuur“ 2011)

Küllap meil kõigil on jutustada lugu kohtumisest oma esimeste raamatutega, nii minulgi. Võrukeelse lapsena oli mul üsna varakult selge, et kirjakeel ehk raamatukeel on sootuks midagi teistsugust kui igapäevane kõnekeel. 1960. aastate alguses töötas mu ema Saru külaraamatukogus¹ ja tõi sealt aeg-ajalt koju mahakantud raamatuid. Enamus neist olid lihtsalt räbalaks loetud, osadel aga kaaned ja tiitelhed millegipärast ära rebitud. Ühte sellisesse parajalt paksu kaanteta raamatusse olid kogutud umbes sedasorti jutud, nagu mu vanaema, mamma, mulle oli rääkinud ja minu suureks rõõmuks olid need osaliselt kirja pandud ka sellises keeles, milles inimesed minu ümber ja minugagi iga päev kõnelesid. Alles hulk aastaid hiljem sain teada, et selleks minu esimeseks „pärisraamatuks“ (kui nn „pärislasteraamatud“ välja arvata), mille enne kooliminekut kaanest-kaaneni läbi lugesin – kuigi kaasi sellel raamatul ju polnud! –, oli Jaan Lattiku „Meie noored“. Tuglase „Väike Illimar“ (esmatrükk 1937) platseerus mõni aasta hiljem lemmikraamatute reas auväärsele teisele kohale, sest ka väikese Illimari maailmas tundus olevat nii mõndagi mõistetavat, mõtisklemisväärset ja seetõttu – tuttavlikku ning oma(st).

Nõukogude ajal keelatud ja seetõttu praktiliselt tundmatu Jaan Lattiku vaimne taastulek võru, kuid seeläbi ka ühiseesti kultuuri- ja kirjandusmaastikule oli seotud murranguliste 1980. aastatega – Eesti taasisesivsuse, kuid ka võru liikumise algusega. Võru liikumise kontekstis sai lõunaeesti(keelne) kirjandus esimest korda oma selja taha lõunaeesti ehk võru ideoloogia (Valper 2005); ilmusid eelkõige kooliõpikuina mõeldud, kuid võru kirjanduse antoloogiana käsitledavad „Võrokõstõ lugõmisõ raamat“ (1993) ja „Võrokiilne lugõmik“ (1995). Neis raamatutes avaldati teiste eksiilis elavate võru kirjanike, nagu näiteks Raimond Kolga (1924 - 1992) ja Bernard Kangro (1910 - 1994) kõrval ka Jaan Lattiku noortejutte. Võrukeelset kirjandust tutvustavate kuulderaamatutena ilmusid toona Tõnu Tenderi ja siinkirjutaja eestvõttel Võru Instituudi väljaandena „Rohiline ruunakõnõ“ ja „Imä, õeq!“, neist viimane pühendatud ainult Lattiku proosaloomingule. Veidi varem – 1988. aastal – oli aktiivse poliitiku ja pastorina oma sünnimaal aastakümneteks ametlikult põlustatud kirjamehe loomingut avaldatud Loomingu Raamatukogus, kui ilmus Lattiku „Koolipoiste“ (1928) taastrükk Hando Runneli saatesõnaga. Hiljem andis kirjastus „Ilmamaa“ välja Jaan Lattiku juttude valimikud „Kui meil veel püksa ei olnud“ (1998) ja „Meie vanad“ (2002). 1994. aastal avaldati raamatu „Viljandi kirikumõis kõneleb“ (1948) kordustrükk, mille samuti toimetas Hando Runnel.

Tänapäeval kõneldakse-kirjutatakse Lattikust kui Valgamaalt² pärit kirja- ja riigimehest. Ise on ta mitmel pool rõhutanud, et peab end ainult ja ainult Võrumaa kirjanikuks. Kuulub Lattik

¹ Saru külaraamatukogu asus toona Andrusel, Saru omaaegses vallamajas, kus oli sündinud teine tuntud eesti ja võru(keelne) kirjanik Raimond Kolk. Kuigi see maja ei ole nüüdseks enam kaugeltki kõige paremas seisus, kinnitati 2003. aastal hoone seinale R. Kolga mälestustahvel.

² Ajalooline Valgamaa (Valga maakond, Valga kreis) moodustati 2. 07. 1783. Katariina II korraldusega Riia ja Cēsise maakonnast ja oli valdavalt lätikeelne. Maakonna 11 kihelkonnast 9 paiknes Lätimaal, vaid vähene osa Luke ja Härgmäe kihelkonnast paiknes praeguse Eesti territooriumil. Eesti ja Läti iseseisvudes moodustati 6. 09. 1920. Eesti poolele uus Valga maakond, kuhu varasemast kuulus vaid Valga linn koos lähiümbrusega ning Tartumaa, Viljandimaa ja Võrumaa kirikukihelkondade Valga-lähedased osad. Nüüdisaegne Valga maakond erineb omakorda 1920. aastate piiridest, järgides suhteliselt täpselt 1950. aastal moodustatud Valga rajooni piire.

ju sellesse põlvkonda, kelle jaoks Võrumaa³ moodustas administratiivse terviku: „Seaduste ja korralduste kohaselt asetseb Karula Valgamaal. Aga ega see minule loe. Nad võivad selle paberi peal panna kasvõi Saaremaale, minu mõtetes, meeles ja südames on Karula lahutamatu Võrumaa osa ja vana Võrumaa piiritulp püsib ikka veel kuus kilomeetrit Valga linnast“ (Lattik 2002: 108).

Ajaloolise Võrumaa Karula kihelkonna majanduslikult kehvapoolsest, ent vaimsest taluperest pärit Lattik, kes väärtustas oma kodukeelt ja lihtsat päritolu ka siis, kui temast oli saanud väljapaistev kirjanik, poliitik ja kirikuõpetaja, täitis kirjandusklassiku staatusse tõusnuna võrukeste toonase vajaduse positiivse kangelase, vaimse teejuhi järele. Omal moel meenutab Lattiku Lõuna-Eesti-keskne diskursus vägagi muinasjutulist teemat – miks mitte ka ameerika-stiilis edulugu – ajalehepoisist miljonäriks, lihtsast maapoisist väljapaistvaks kirja- ja riigimeheks. Seetõttu sobis (ja sobib praegugi!) Lattik imehästi võru liikumise ideoloogilisse konteksti, mille keskmeks on võru (kõne)keele väärtustamine täisväärtusliku keelena ning selle rippumatus kõneleja haridusest ja sotsiaalsest staatusest ühiskonnas: „minu ema peatas mind kohe jalapealt, kui ma vahel jutu sisse mõne Tallinna murdest sõna lasksin kukkuda, et „kas sinu tuu jaus kuuli saadõts, et sa uma keele är tsurgid ja inämb ei mõista inemise muudu kõnõldõ““, on kirjutanud Lattik ise oma mälestustes (Lattik 2002:73).

Kuid mitte ainult. Lattiku isikupärane ja mitmekülgne karakter peegeldas kogu eesti kultuuriruumis läbi aegade aktuaalset ja tundlikku teemat – kuidas tulla toime mitmikidentiteediga? Teisisõnu - milliseid kompromisse tuleb maarahva soost sirgunud edasipüüdlikul ja haritud inimesel selleks teha, et jääda ellu nii baltisaksa, vene kui Euroopa kultuuriruumis ning samal ajal püüda elus hoida sidet iseendaga ja oma teinekord liigagi tagasihoidlikuks peetava päritoluga.

Käesolev artikkel püüab koondada ja tihendada mõtteid, mis on autoril tekkinud viimase kümne aasta jooksul Jaan Lattiku vaimse pärandiga ühel või teisel moel tegeledes, olgu selleks siis kirjaniku loomingu taasavaldamise vahetalitaja või tutvustades seda kõnelevas-kirjutavas meedias; pidades ettekandeid Jaan Lattikust kui Karula kihelkonna *Genius loc*’ist tema sünniaastapäevadel ning koostades võru-eesti-võru sõnaraamatut.

Jaan Lattik – (oma)eluloolist

Jaan Lattik sündis vana kalendri järgi 10. oktoobril⁴ 1878. aastal Karula valla Mäk(k)iste (praegu Mägiste) karjamõisa rentniku Davet Lattiku ja tema abikaasa Matta Lattiku (neiupõlvenimega Ollmann) kolmanda pojana väga musikaalses ja hariduslembeses perekonnas. Perepärimuse kohaselt, millel on väidetavalt olemas ka dokumentaalne kinnitus⁵ (Merila-Lattik 2004: 95; 142–144), oli suguvõsa esiisale antud priinimeks Luttik, sest mõisnik väitnud selle haritud mehe olevat sama tüütu kui lutika krae vahel. Alles Jaan Lattiku isa saavutanud nimemuutmise Luttikust Lattikuks (Harju 1998).

³ Võrumaa (Võromaa) oli ajalooline maakond Eestis, mis administratiivselt moodustati Tartu kreisi (Tartumaa) lõunaosast 1783. aastal koos Võru linna asutamisega. Neis piires eksisteeris maakond 1920. aastani. Võrumaa piire muudeti 1920., 1922., 1925. ja 1945. aastal; 1950. aastal Võru maakond likvideeriti. Ajalooline Võrumaa hõlmab tänapäeval Võru, Põlva, Valga ja Tartu maakondade alasid. 2008. aasta juunis avati president Ilvese osavõtul pidulikult Vana Võromaa sildid, millega tähistati ajalooline Võru(o)maa oma ajaloolistes piirides.

⁴ Uue kalendri järgi sündis Jaan Lattik 22. oktoobril 1878, kuid kuupäevalisi segadusi ilmneb tema elulookirjutustes

⁵ Lattikute suguvõsa põhjalikult uurinud Helbe Merila-Lattiku tuginedes (Harju 1998).

1840. aastate usuvahetusega läksid kaasa ka Lattiku vanavanemad lootuses saada maad ja oma elujärge seeläbi kuigivõrdki parandada. Juhan Lattik-Lattiku poeg Davet Lattik, Jaan Lattiku isa, oli oma isa usuvahetuse aegu salvitud vene usku. Täiskasvanuna tahtis ta saada luteri koguduse liikmeks, kuid see õnnestus tal alles 63-aastasena – kirikuõpetajaks koolitatud poeg Jaan leeritas oma 63-aastase isa 1908. aastal luteri usku (Merila-Lattik 2004: 106–107). Lattikute perre sündis kokku seitse last. Pere vanemad pojad Juhan (ristitud Ivan, sünd. 1871) ja Frits (ristitud Feodor, sünd. 1873) said Valga linnakooli hariduse, kuid surid vallaliste noorte meestena ning loodetud talupärijat neist ei saanud. Talupidajaks jäi 1874. aastal sündinud vanem tütar Marta (ristitud Marfa). 1876. aastal sündis peresse tütar Minna Emilie, kes samal aastal suri. 1885. aastal sündis kolmas tütar Emilie, kellest sai kooliõpetaja, ja 1886. aastal noorim poeg Moritz Robert, kes koolitati arstiks (Merila-Lattik 2000: 51). Poeg Jaan oli esimene, keda enam vene usku ei salvitud. Perepärimuse kohaselt olla ema Matta lapsega põgenenud läbi akna metsa, kui õigeusu preestrid tulnud last ristima. See tõi kaasa palju pahandusi võimudega – noorema poja Moritz Robertiga istus Matta koguni Valga (*Võru – T.K.*) vanglas ja kohtuvõim pinnis, kes oli naist kihutanud vene kiriku ja seeläbi ka vene riigi vastu. Väikesele Jaanile aga korraldati kiiresti kodune luterlik hädaristimine (*ibid*).

Nagu igal talulapsel, tuli ka Jaan Lattikul käia karjas. Selles ei olnud midagi erilist ei Lattiku poisipõlves ega ka järgmisel sajandil sündinud maalaste elus, kuid Lattiku elulookirjutustes tavatsetakse seda episoodi eriliselt rõhutada. Võibolla seetõttu, et karjapoisi-põli on Lattiku juttudes ja mälestustes üsnagi kesksel kohal. Vanemad aga said küllalt varakult aru, et sellest pojast maameest ega talupidajat ei saa. Nii kirjutab Lattik ise: „Et ma kooli peaksin saama, see oli isal ja emal selge. Kuigi meie vahekorrad korra ja seaduse mõttes olid mõnikord korratud ja neil oli küllalt õigust ja põhjust minuga mitte rahul olla, nägid nad siiski minu olemist nagu röntgenikiirtega läbi, et õppimise poolest ma vist paljas kondikava ei ole. Nende arvates ma päris ilma eluviisideta ei olnud, aga need, mis mul olid, ei olnud kiiduväärsed. Nad taipasid, et kuigi ma olen nende loo, liha ja veri – koos metsamaja elanikud, aga ma siiski ei lepi selle leiva ja leivakõrvasega, mis põllumehe hool annab“ (Lattik 1960: 90).

Väikesele Jaan Lattikule aeti esimesed püksid jalga – kui parafraseerida teda ennast – Madsa vallakooli minnes. Seejärel võimaldati terasel poisil mõne aja pärast edasi õppida Valga elementaarkoolis (1889–1891), Hugo Treffneri Gümnaasiumis (1893–1894) ning Tartu Aleksander I gümnaasiumis (1896–1902). Järgnes Tartu Ülikool, mille usuteaduskonna lõpetas Jaan Lattik 1908. aastal teoloogikandidaadi kraadiga. Üliõpilaspõlves liitus Lattik Eesti Üliõpilaste Seltsiga. Vähem teatakse tema eluloost seda, et paralleelselt õppis ta ülikoolis ka ajalugu ning eksiilis elades peeti teda väga heaks vene ajaloo tundjaks. Ka on teada, et Lattik armastanud lugeda vene kirjanduse klassikud – Puškinit ja Lermontovi (Kures 1958: 7).

1908. aastal abiellus Jaan Lattik oma koolipõlveaegse sümpaatia, läti päritolu Alice Agnes Hasmaniga⁶. Muuseas, Lattiku naisevend Edgars Hasmanis (1884–1919) oli samuti vaimulik, kes aastatel 1906–1913 õppis Tartu Ülikoolis usuteadust ning teenis pärast lõpetamist pastorina Pihkvas läti- ja eestikeelset kogudust ning alates 1916. aastast Maszalaca kogudust. Hasmanis mõrvati punaste poolt 1919. aastal.

Vaimulikule kohustusliku prooviaasta sooritas Lattik Peterburis Rudolf Kallase (1851-1913) juures ning ta ordineeriti pastoriks 29. novembril 1909. aastal Riia Jakobi kirikus. Villem Reimanni (1861- 1917) tungival kutsel siirdus Lattik lõpuks Viljandisse – ahvatlused Venemaal äraelamisväärsset tööd ja leiba saada olid Lattiku enda sõnul üsnagi suured. Algul

⁶ Lätipärane nimekirjutusviis oleks siiski pigem Hasman (vrd. ka vend Edgars perekonnanime kirjakuju).

töötas ta Viljandi Eesti Haridusseltsi Progümnaasiumi juhatajana, kuid juba 1910. aastal valiti ta Viljandi maakoguduse pastoriks ja hiljem Viljandi praostkonna praostiks (1935–1939): „Ma tulin Viljandisse viimasel novembril 1909. Sattusin kohe kõige rängema tööperioodi keskele. Semester koolis hakkas jõudma lõpule, uus koolijuhataja tõmbas aga tööd teha, nii et luud nagisevad. Õpi inimesi veidi lähemalt tundma, uuri oma kolleege koolis ja vahel endamisi vahel altkulmu ringi, et mis asjamees see mulk õieti on? Nii palju temast kuulnud ja loetud. Noores põlves sai lauldud kodumaal Karulas mulkidele pühendatud laulusalmigi: „Oss jummal suurõ tuulõ tuus ja tuhat mulki mõrda viiss. Siss egäst mulgist kopik saass ja sada ruublit üle jääs.“ Neid meie pool⁷ eriliselt hellalt ei armastatud, seepärast et tulid ja ostsid meie kihelkonnas ja vallas talusid. Nihuke uustulnuk, võõras, kes rahaga sisse poeb, ega seda saagi teisti kohelda kui vaata aga altkulmu, et kes ta on ja mis ta siit otsib. Ka juhtus veel hirmsamaid asju kui talude ostmine. Paar, kolm meie valla peremeest tõid endile Viljandimaalt naise. Olgu ühe inimese süda ja kannatus ei tea kui hea ja vastupidav, kuid mis liig see liig“ (Lattik 1950: 89–90).

Jaan Lattik kuulus Liivimaa sinodi valitud piibli redigeerimise komisjoni ning kirjutas ise ka vaimulikke laule. Neist üht tuntumat koraali – „Kalla kallis Isa käsi...“ teavad ehk needki, kes kiriklikele talitustele tihti ei satu.

Mitmekülgselt tegus oli Jaan Lattik ka ühiskondlik-poliitilises elus. Ta oli Konsistooriumi assessor (1919–1923), üks Eesti Kristliku Rahvaerakonna asutajatest ja selle liige, Asutava Kogu liige 1919 ja 1920, I–V riigikogu liige, haridusminister Jaan Teemanti valitsuses 1925–1927, välisminister August Rei ja Otto Strandmani valitsuses 1928–1931 ning aastatel 1939–1940 Eesti Vabariigi saadik Leedus. 1940. aasta juunipöörde järel otsustas Jaan Lattik tagasi Eestisse pöörduda. Järgmisel suvel liitus ta lühemaks ajaks metsavendadega. Saksa okupatsiooni ajal elas Lattik algul Tartumaal oma naise isale kuuluvas Muttiku talus, kuid külastas sageli ka Viljandit. Tol perioodil kirjutas ta iseäranis innukalt artikleid erinevatele Eesti lehtedele.

Viimase jutluse enne kodumaalt lahkumist pidas Jaan Lattik 10. septembril 1944. aastal Viljandis umbes selles kohas, kus 1981. aastal valmis „Ugala“ teatrihoone. Lattiku sooviks oli jätta oma kogudusega jumalaga küll koduses Viljandi Pauluse kirikus, kuid toonane kirikuõpetaja Jakob Keller talle selleks võimalust ei andnud. Rahvapärimuses ringleb lugu, kuidas Lattik enne kodumaalt lahkumist külastanud kohalikku kingseppa, et lasta jalavarjudele uued pooltallad alla lüüa. Kui kingsepp keelitanud Lattikut kodumaale jääma, vastanud viimane: „Üks elus Jaan välismaal võib eesti rahva heaks palju enam ära teha kui kümme surnud Jaani kodumullas“ (Semm 2008).

Teravmeelsemad lood Lattikust kui kuldsuisest krutskimehest ringlevad tänini folklooripärimusena rahvasuus ning on jõudnud veebilehekülgedele, näiteks saidile „Kirikhärradel juhtub“ (vt <http://kerikaal.blogspot.com/>). Vabariigi president Toomas Hendrik Ilves meenutas 2008. aasta 1. novembril Jaan ja Alice Lattiku ümbermatmistalitusel Viljandi Pauluse kirikus peetud kõnes Jaan Lattikut samuti kui sõnaosavat ja vaimukat kirikutegelast. Jaan Lattik, kes laulatas Toomas Hendrik Ilvese vanemad, ei suutnud piduliku talituse ajal kiusatusest võitu saada ja sosistas pruudile kõrva, et loom sa oled ja loomaks sa jääd. Toomas Hendrik Ilvese ema neiu põlve nimi oli Rebane.

Mitmekülgselt tegus oli Jaan Lattik ka eksiilis. Ta valdas keeli – peale võru, eesti, läti, saksa ja vene keele õppis ta ära rootsi keele ning pidas selles keeles ka jutlusi. Rootsis Eriksdali põgenikelaagris toimetas ta koos teiste Rootsi põgenenud haritlastega eestikeelset laagrilehte

⁷ Jaan Lattik peab siin silmas oma kodukihelkonda Karulat.

„Eriksdali Teataja“, mis bibliofiilide väitel on praeguseks muutunud üliharuldaseks väljaandeks. Pagulaspõlves jõudis ta külastada eesti kogudusi nii Ameerikas, Kanadas kui Hawaiil. Oma elu viimased kümnendid veetis Lattik Södertäljes, kus ta emeriteerumise järel tegutses kohaliku koguduse pastorina, ning kirjutas mälestusi. Jaan Lattik suri üsnagi kõrges vanuses, 89-aastaselt 27. juunil 1967 ja maeti Stockholmi Metsakalmistule.

Jaan ja Alice Lattiku perre sündis kolm last: Heino, Helgi ja Aldo. Tütar Helgi Alice Lattik (1911-1988), kes abiellus Eesti Vabariigi presidendi Konstantin Pätsi (1874 - 1956) poja Viktor Pätsiga (1906-1952), küüditati koos Eesti Vabariigi presidendi perekonnaga Venemaale. Helgi kahest pojast jäi ellu vaid vanim, Matti Päts (sünd. 1933). Poeg Aldo Robert (1912 - 1983) põgenes nõukogude võimu eest Rootsi ja sealt omakorda Kanadasse. Sünnimaal oli ta avaldanud pseudonüümi Al-Do varjus ühiskonnakriitilisi artikleid ning kuulus ka korporatsiooni „Vironia“. Aldo Lattik suri Kanadas, Montrealsis.

Heino Friedrich Lattiku (sünd 1909) saatus nõukogude võimu poolt okupeeritud isamaal kujunes keeruliseks. Ta lõpetas Tartu Ülikooli juristina. Ta oli ainuke Lattik, kes tegi koostööd saksa salateenistusega ja paindus ka KGB surve all – väidetavalt värvati ta KGB poolt võitlusse metsavendadega, tema eestimeelne taust pidi värbajate arvates tekitama vastaspooles usaldust (Merila-Lattik 2000: 53). Pekka Erelti väitel eraagent „November“ ehk Heino Lattik ise küll kellegi vastu relva ei kasutanud, kuid puistas metsavendade joogi sisse uinutit ja kutsus seejärel välja julgeoleku operatiivgrupi (Erelt 1998). Sõjajärgsel perioodil töötas ta Riiklikus Ajaloo keskarhiivis.

Igavese rahu kodumaa mullas Viljandi vanal kalmistul leidsid Alice ja Jaan Lattik aga alles 2008. aasta novembris, kui Jaan Lattiku ja tema abikaasa Alice'i põrm maeti ümber Lattiku eelkäija, Viljandi maakoguduse pastori August Westrén-Dolli hauaplatsile. Ümbermatmistalitus oli osa Eesti Vabariigi 90. aastapäeva üritustest. Sugulaste soovil sai Lattikute viimseks puhkepaigaks Viljandi kalmistu, mitte Karula ega Tallinna Metsakalmistu, sest see linn oli olnud üle kolmekümne aasta Jaan Lattikule elu- ja töökohaks. Stockholmi Metsakalmistult toodi Viljandisse ka Lattikute hauakivi, millele on kirjutatud Piiblist pärit tähendussõnad: *kuni päikese tõusuni*. Samad sõnad on raiutud Karula kalmistul Lattikute suguvõsale kuuluvas rahupaigas asuvale graniitristile, millise Jaan Lattik paigaldas oma vanemate mälestuseks.

Jutu- ja kirjamees Lattik

Lattiku kui kirja- ja riigimehe ning vaimuliku puhul on rõhutatud tema ladusat jutuvestmiskust, head huumorit ja tabavat keelekasutust. Ise on ta oma jutustamis- ja kirjutamisstiili kohta öelnud, et võib tarvidusel kasvõi tund aega telefonipostist rääkida ning joonistada „kirjasõnadega selle maalingu lugeja silme ette, et pilt saaks elavaks ja hakkaks kõnelema“ (Lattik 2002: 22).

Kirjandusteadlane Peeter Olesk määratleb Lattiku stiili meenutatud realismina – Lattiku poeetika rajaneb reaalsuse kirjeldamisel mälu kaudu, pilthaaval jutustades, mida ei tule mõista kui kompositsioonilist ebakindlust vaid kui alternatiivset kompositsiooni, mis püstitab psühholoogilisi küsimusi seal, kus mingil põhjusel tagajärg ei pea olema sündmus (Olesk 2000: 98-99).

Kirjanduskriitik Aivar Kull on Lattiku stiili nimetanud maagiliseks naivismiks, sest Jaan Lattiku „kodusoojusest laetud, lapselikult maailma avastavad jutud, killud, pildikesed, meelisklused on iseenesest nii lihtsakoelised, lapsemeelsed, otsekohesed, tundelised ja ülepea pretensioonitud, et ei näi mahtuvat mingite kunstkirjanduse mõõdupuude alla. Moodsama

kirjandusega harjunud lugejale võivad säärased sentimentaalsed-nostalgilised pajatused-heietused tunduda kogunisti võõrastavalt vanamoodsaina, ärritavalt ebakirjanduslikena (Kull 1998).

Improviseeriv, olusid ja sündmusi vilkalt ja emotsionaalselt skitseeriv visandlikkus on Lattiku kirjanduslikule loomingule tervikuna omane. Rahvalikku jutustamisstiili on peetud nii Lattiku võluvaks, tunnustusväärseks isikupäraks, kuid ka suuremaks puuduseks: „Jaan Lattiku üheks omaduseks loen veel, et ta oma teoseid ei taha viimistleda, neid korrigeerida, mõnda välja jätta ja mõnda juurde panna. Paistab, et ta oma manuskriptid sellistena kohe ladumisele saadab, nagu ta need paberile on valanud. Tema stiil ja ütlemissviis on omapärane, võiks öelda – ainulaadne ja tema teosed oleksid ainult võitnud, kui neist mõned nõrgemad kohad oleksid välja radeeritud. Aga sellest ei või Jaan Lattiku juures juttugi olla, sest jumalasalase ilmeksimatuse tunne on teataval määral üle kandunud ka tema kirjanikuprofessiooni. See olgu vahemärkuseks“ (Kures 1958: 6–7).

Argielust ja koduümbrusest inspireeritud lugude kirjapanekut alustas Lattik juba gümnaasiumiõpilasena, kui tema esimesed kirjatööd ilmusid ajalehes „Postimees“ ja mitmes teiseski väljaandes. Kuid kuna kooliõpilastel oli toona igasugune ajakirjanduslik tegevus keelatud, siis kasutas ta pseudonüümi Jaan Kittal - lihtne ja kergesti tuvastatav anagramm noore autori perekonnanimest.

Laiemat tuntuust ja tunnustust leidis tema ladusa sulega kirjutatud jutuke „Kui meil veel püksa ei olnud“, mis ilmus 1905. aastal „Noor-Eesti“ I albumis. Kuigi Jaan Lattikul oli noor-eestlastega suhteliselt tihe läbikäimine, nooreestlast temast endast siiski ei kujunenud. Etteruttavalt võikski siinkohal märkida, et hoolimata Lattiku suutlikkusest end tulemuslikult realiseerida nii mitmeski vallas ning kelle tutvusring ei olnud seetõttu kaugeltki väike, jäi Lattik omal moel erakuks, kes käis oma teed isepäiselt ja ükski ning tema isiksus jäi (ka) tema kaasaegsetele lõpuni tundmatuks ja tabamatuks. Villem Ernits (1891-1982), legendaarne keeleteadlane, karskus- ja hõimutegelane, kes oli samuti Asutava Kogu liige, paigutas juba 1920. aastate lõpul Jaan Lattiku keerulise ja vigurväntliku hingelaadiga isikute hulka (Runnel 1988: 7). MartLaar, kirjutades Lattikust kui silmapaistvast poliitikategelasest on sama meelt: „... pole olemas ühtegi tuntud ega midagi saavutanud meest, kelle taga ei oleks väga palju teisi mehi, kes tihtipeale teevad tegelikult ära rohkemgi, kui need, kes avalikkusele silma paistavad. Nemad teevad võimalikuks selle, et keegi saaks kuskil silma paista, aga nende töid ja tegemisi ühel või teisel põhjusel ei valgustata nii palju. Tihtipeale seepärast, et need teised tegijad on sageli üsna nurgelised inimesed ja on üsna palju inimesi, kes neid ka ei armasta. Mis seal salata – Jaan Lattik kuulus selliste hulka. Teiselt poolt on sellistes inimestes jälle võlu ja hoogu, vaimukust, teravust, vaimu ja väge, mille olemasolu ka kindlasti omal ajal teistes, kellel seda ei olnud, teatavat kadedust tekitas (Laar 2000: 88)

Lattiku jutukogust „Meie noored“ (1907), mille illustreeris Karl August Hindrey (1875–1947), sai aga üks populaarsemaid eesti lasteraamatuid. Hindrey-Lattik moodustasid õnnestunud kombinatsiooni, sellele on juhtinud korduvalt tähelepanu kõik Lattiku loomingu uurijad: „Peab ütleva, et Jaan Lattikul on K. A. Hindreyga mõningat hingesugulust, juba humoristlik-ironilise ja satiirilise noodi tõttu kummagi laadis ja olemises. Mõlemad on olnud meie kirjanduse „ulakad“, kui nii võib öelda, ja vembumehed“ (Kures 1958: 4).

Lattiku järgmised jutukogud „Minu kodust“ (1921), „Mets“ (1928) ja „Koolipoisid“ (1928) jätkasid „Meie noorte“ stiili ja toonase peaaegu olematu eesti lastekirjanduse taustal kujunes Lattikust (laste)kirjanik, kelle loomingust avaldati korduvalt ning kelle jutte valiti kooliõpikutesse. Näiteks M. Küla-Nurmiku koostatud koolilugemikes, mis tulid käibele

aastatel 1920–1925, olid põhiautoriteks Luts ja Lattik: „Nende kahe kirjaniku varal on püütud tabada seda valguse ja varjude vahekorda, mille autor kolmanda kooliaasta noortele kohaseks pidas. Elu peab olema veel täiesti oma rõõmsa palgega nende poole pöördud. Ainult mõned murevarjud peavad laskma ka elu tõsist palet aimata“ (Kull 1998).

Eesti lastekirjanduses on peetud Lattiku laadi ja stiili jätkajaks Jüri Parijõge (1935 - 1941). Hando Runnel on nimetanud Jaan Lattikut üheks eesti lastekirjanduse „kolmeks vaalaks“ tituleeritud kirjanike Karl August Hindrey ja Oskar Lutsu kõrval (<http://lib.werro.ee/index.php/jaan-lattik.html>.; 23.05. 2011). Hindrey kuulsus algas pildiraamatutest „Pambu-Peedu“, „Seene-Mikk“ ja „Piripilli-Liisu“ (1906), Lattiku oma uudisjuttude kogust „Meie noored“ (1907), Lutsul aga „Kevadest“ (1912).

Soome (laste)kirjandusest meenub siinkirjutajale kohemaid võrdluseks Lattiku kaasaegne – arheoloog ja etnograaf Sakari Lemmitty Pälsi (1882–1965), kelle mina-vormis kirjapandud täisverelised, mõnusalt ulakad poistelood⁸ on nii olustiku kui stiili poolest võrreldavad Jaan Lattiku samalaadset keskkonda peegeldavate laste- ja noortejuttudega. Mõlemad autorid olid mitmekülgset andekad ja värvikad isiksused; lugude vestmine, kirjutamine oli nendele pigem hobiks, kõrvaltegevuseks. Seda Marta Sillaotsa tõdemust Jaan Lattiku kirjutamisstiili kohta (Sillaots 1938: 473-476) võib julgesti laiendada ka Sakari Pälsile – ilmselgelt naudivad mõlemad autorid jutustamist kui protsessi ning lugejaskonna küsimus huvitas neid mõlemaid lugusid kirjutades tõenäoliselt tunduvalt vähem.

Pälsi ja Lattiku (poiste)jutud kujutavad lopsakates värvides 19. sajandi lõpu külaelu, inimesi ja sündmusi läbi (poiss)lapse silmade ning neile omases kõnepruugis. Pälsi minategelane vuristab selle, mis ta parasjagu öelda tahab, lugejale/kuulajale ühe hingetõmbega ette. Lattiku juttude tegelased, olgu nad siis lapsed või täiskasvanud, pole oma kõnekasutuse poolest kuigi sõnaohtrad, vaid vastupidi - vägagi vaoshoitult sõnatäpsed. Iga mõtet mõeldaks endas nii- ja naapidi, enne kui selle väljaütlemiseks sobivad sõnad leitakse.

Lattiku lapsed ja vanad kõnelevad Karula keelemurrakut – murdeuurijate seisukohalt tänuväärset vanapärast, sest Lattiku lapsepõlves oli sealne asustus veel paikne ning lokaalsed erijooned⁹ keeles eriti hästi säilinud. Seetõttu on Lattiku kirjanduslikud tekstid leidnud kasutamist ka autentse ja usaldusväärse dialektoloogilise allikmaterjalina ning kaasaegse võru keele sõnavara rikastamisel. Teenekas dialektoloog Salme Nigol on heitnud mitmel pool Lattiku tekstide taastrükkide toimetajatele ette, et nad on julgenud Lattiku ilusat murdekeelt parandada (Nigol 2004: 9).

Lattiku jutud, mälupildid, teksti talletatud hetked ei pärine mitte ainult ajast, kui meil veel püksa ei olnud, kui parafraseerida kirjanikku ennast, vaid ajast, kui meil ei olnud kuigipalju tehnilisi võimalusi talletada ümbritsevat visuaalsete vahenditega tulevastele põlvedele. Keegi avaldas hiljuti arvamust, et moodsa inimese mälu piirdub tänapäeval umbes 10-Google

⁸ Eesti keeles ilmus väike valik S. Pälsi poistejutte pealkirjaga „Mina olin veel väikene“ 1961. aastal Loomingu Raamatukogu sarjas ning tema looming oli esindatud ka nõukogude-aegsetes koolilugemikes. 1999. aastal andis kirjastus „Ilmamaa“ välja Harald Lepiku ja Aivo Lõhmuse tõlgitud Pälsi poistejuttude tervikkogu „Selge sott, ütles Vallesmanni Arvo“.

⁹ Lokaalne murre identiteedi ühe tähtsaima komponendina peegeldub ka Lattiku loomingus. Jutus „Minu esimene laadalesõit“ (1948) kirjeldab Hargla kihelkonnas Mõnistes käiku, mis Karulast asub linnulennult paarikümne kilomeetri kaugusel, kui sedagi. Teistmoodi keelepruuki aga paneb väike Jaan teraselt tähele: „Niipalju ma sain aga juba siis aru, et Mõniste ja Saru rahva keelemurre oli teistsugune kui meil. Kui ma kodus Mõniste keeles katsusin rääkida, naersid teised ja ütlesid: „Poiskõni käve Mõniste laadan ja tsurk uma keele är’. Nu taht olla Mehka mis Mehka, ku naasõ võtt, sis um naasõ nimi Hipp“ (Lattik 1998:234).

aastaga. Me ei pea enam vajalikuks jutustada, mida me näeme või kuidas miski oli, vaid me dokumenteerime hetke mobiiltelefonis, jutuubis, feissbukis. Piisab vaid nupulevajutusest, et püüda hetke oleviku ja tuleviku tarbeks, sootuks keerulisem on seda kõike käsitsi paberile kirjutada ja kirjeldada, mida me enda ümber näeme, mida me kuuleme. Ja kuidas teha seda nii, et uuele generatsioonile jõuaks päralt nende tekstide informatiivne ja kommunikatiivne sisu?

Oma põlvkonna kirjanikele tüüpiliselt kirjeldab Jaan Lattik ümbritsenud olustikku suisa etnograafilise täpsusega, tehes seda pisukese nostalgia ja peidetud nukrusega, sest 19.–20. sajandil toimunud muutused eestlaste elu-olus olid fundamentaalsed, maal sajandeid traditsioonilisena püsinud elulaad oli järglastele kuvatav suuresti vaid verbaliseeritud mälupeilide kaudu: „Uus välimus ja kuju anti mu isa kodule juba alates 1890. aastast. Kadus vana eestlaste kolmik – pikk õlgkatusega hoone elutare, rehetare ja rehealusega. Elamise osas oli meil kolm kambrit. Kahju, et fotot ei ole järele jäänud. Oleks lastelegi saanud näidata. Mul endal ei ole sellest nii kahju, sest kannan toda vana maja nii elavana ja elusana oma mälestustes kaasas, et võiks kasvõi õhtul videviku ajal nagu koju minna. Üle läve tuleks astuda hästi ettevaatlikult, sest see oli kõrge“ (Lattik 1960: 81–85).

Kuid mitte ainult – Lattik visualiseerib pilte ja pildikesi pöördelisest ajast, mil inimene pidi rohkem kui ühe inimpõlve jooksul läbi tegema mitu suurt pööret. Kui Vilde käsitluses tähendas see kõik ka inimese tegelikku (vaimset) kasvu, siis Lattiku järgi see aga nii lihtne ei ole – meie olud võivad radikaalselt muutuda, aga inimene ei tarvitse saada ilmtingimata seeläbi targemaks, paremaks, vaimsemaks (Olesk 2000: 98).

Niisiis on Jaan Lattik Karula kihelkonna kirjanik, ning seda rohkem kui ühes tähenduses. Tema juttude lokaalsus on peaaegu et dokumentaalne. Väga harva on ta kirjutanud ilukirjanduslikku teksti, mis kodukoha ja Karulaga seotud ei ole. (Tonts 2000: 66). Juba 1930. aastatel hinnati Lattiku noortejuttudes ja memuaristikas sisalduvat olustikulist teavet kõrgelt – oli see ju ka üks keskne osa toonasest rahvuskasvatusest: „Meil on vähe noorsooraamatuid, mis linnanoortele suudaksid isade ja isaisade aegseid maaolusid lähedale tuua; nende väheste seas on Lattiku omadel tänini silmapaistev koht olnud, – mitte juhuslikult pole „Meie noored“ juba neljandat korda trükist ilmunud“ (Sillaots 1938: 475).

Kuivõrd aga Lattiku jutustatud lood on tänasele (noorele) lugejale sisuliselt arusaadavad, on omaette küsimus, sest Lattiku keeleline ja kultuuriline aegruum kaugeneb meist iga päevaga üha enam. Muuseas, juba 1950. aastatel kurdeti ekssiilis, et „kahjuks ei ole murrak, eriti humoorikas võru murrak, pagulasnoortele enam nauditav. Teose ühe loo, „Imä, õeq, kirbu purõvõ!“ puhul tekkis isegi pagulaslehtedes poleemika. Andres Laur kurtnud esimesena, et tema tütar ei saavat Lattiku raamatut lugeda, ta ei teadvat, mis on kirp: „Mu tütar on Rootsisis kasvanud ja ei ole kirpu näinud...“ [---]. „Meie noori“ naudivad nüüd vanad lugejad, nagu neile on maiuspalaks ka Peeter Lindsaare võru murdes kirjutatud „Vana hobune“, mis on üks paguluses ilmunud tähelepandavamaid raamatuid“ (Kures 1958: 4).

Karula maastikud á la Lattik

Meie isikliku, kohaliku kui ka rahvusliku identiteedi juured peituvad suuresti meie maastikes, kuid me loome maastikke ka oma kujutelmades. On öeldud, et maastik on jalgrada meie mälestustesse. Maastik kõneleb selle sees olijaga teist keelt kui väljastpoolt tulijaga, võõraga. Olgu selleks tulijaks siis turist, uurija või juhuslik eksikülaline.

Need inimesed, kes läbi aegade on Karula kõrgustikul matkanud, on ikka imetlenud siinsete kuplite ilu. Nende hulgas on ehk tähelepanuväärseim vene Walter Scottiks tituleeritud Ivan Lažetšnikov (1792-1869), kes tegi postitõllaga kahekuiise matka mööda Lõuna-Eestit ja Põhja-Lätit ning oli vaimustuses selle piirkonna maastiku ilust, kus kuplid venivad kord ahelikuna nagu lained, siis jälle tõmbuvad kerra, et olla raamiks mõnele ilusale järvele, kuhu pilved armastavad sisse vaadata. Neis paigus toimub ka I. Lažetšnikovi romaani “Viimane Novik” (vene keeles 1831-1833, eesti keeles 1882-1886) tegevus (Mägi, Veri 1976:43).

Kirjeldades koduseid maastikke ja inimesi nende sees, suudab Lattik asetada ennast nii kohaliku kui väljastvaataja positsiooni: „Karula kuplistik igat sorti mägedega võis tõepoolest üht võõrast inimest, kes esmakordselt sinna valda juhtus sõitma, tuli too reisija Harglast, Sangastest või ka Urvastest või veelgi kaugemalt, võluda ja haarata oma künkaliste kätega sülle. Oma valla inimene loomukohaselt ei näinud midagi erilist Jumala ilusas loomingu. Arvas, et nii pidigi olema. Kui sõnnikukoorem järsu mäe kaldal ümber läks, siis kirus, et „misjaoss siia näid mäki nii pallu om visat““ (Lattik 1951: 105).

Enamus Eesti kirjandusklassikuid on loomingu sidunud oma sünnipaigaga – kui Anton Hansen Tammsaarega seostub Vargamäe¹⁰, Oskar Lutsuga Palamuse, Mats Traadiga Otepää¹¹, Friedebert Tuglasega Ahja, Bernard Kangroga Tartu ning Madis Kõivuga Põlva ümbrus, siis Lattiku maailm on Karula. Samast maanurgast pärit literaat Ülo Tontsu väitel ongi Lattik ainult Karulast kirjutades tõeline kirjanik, muudel teemadel sõna võttes aga lihtsalt publitsist, reisikirjanik, memuarist või vestleja (Harju 1998).

Lattiku Karula-maastikud on kodu lugu. Kodu eest hoolt kanda tähendab ühtlasi kanda hoolt identiteedi eest (Bormane 2001: 113). Lattik loob ja hoiab oma identiteeti nii tunnetuslikus, mõttelises kui ka ajaloolises plaanis esmajoones kodu(koha) kaudu, seda nii ainelises kui ka mittemateriaalses tähenduses: „Muidu meie, Võrumaa inimesed ei ole suurelised. Teame isegi, et meie mäed, orud, järved ja metsad on ilusad. Ei hakka seda igäihele meelde tuletama. Olnuks meie kaunis loodus mõnes teises maakonnas, need inimesed seal puhuksid pasunaid ja kutsuksid vaatama ja ikka vaatama kas või kogu põhjamaad, et tuldagu aga ja aetagu suud-silmad laiali“ (Lattik 2002: 65).

Jaan Lattik on kohalik selle sõna sügavamas tähenduses – muist tema loomingu, mis suurema tähelepanu alt on kõrvale jäänud, on seotud Karula kihelkonna vanema kohapärimuse narrativeerimisega. Rahvapärismotivide ühe või teise paiga tekkest ning eelendanud põlvede üleloomuliku-kogemise-mälestustest componeerib Lattik kunstiliselt terviklikke lugusid, kust ei puudu oma õpetusivadki. Sellisteks lugudeks on näiteks Läte, (esmatrükk 1928); Mägede varjus (1928); Sammal (1928); Kaks järve (1928); Vana kivi (1928) jt. Nüüdisaja loodushoiu ning kultuuripärandi (taas)avastamise kontekstis mõjub iseäranis aktuaalselt mõttetera, mis pärineb jutust „Vana kivi“: Veel seisab vana kivi metsa ääres pajuvõsa sees. [- - -] Sealt leiavad lapsed kui ka vanad inimesed ikka ja jälle uusi ilmutusi, kui nad oskavad otsida ja ei lõhu meelega ära vana kivi“. (Lattik 1928: 66). Kohad ja

¹⁰ On tähelepanuväärne, et kirjanduslikku algupära toponüüm Vargamäe on tänaseks tõrjunud tahaplaanile geograafilised kohanimed. Kirjanik Anton Hansen sündis Albu valla Vetepere küla Tammsaare-Põhja talus, kuid seda tänapäeval tegelikult enam eriti ei teata või ei teadvustata. Ka Tammsaare-muuseumi koduleheküljel kutsuvad meid Vargamäele: <http://tammsaare.albu.ee/>

¹¹ Traadi Palanumäe-epopöa sekundeerib nii mitmeski mõttes Tammsaare Vargamäega (Vargamäe ja Palanumäe kui mütopoeetilised kirjanduslikud toponüümid; mägi kui pilkupüüdev, muus ümbrusest eristuv maastikuelement; mägi kui sümbol pürgimaks raske töö läbi kõrgemate vaimsete ja materiaalsete väärtuste poole; mägi kui lunastus).

paigad, kivid ja allikad, mäed ning metsatukad kõnetavad kohalikke ja jutustavad oma ajatuid lugusid niikaua, kuni nad realselt kestavad või kuni inimene laseb neil kesta.

Tänapäeval on Lattiku-(maastiku)diskursuse võtmetekstiks kujunenud tema „Tiijuht“¹² – laiemale lugejate ringile sümboliseerib see Jaan Lattiku paljutahulist rolli omaaegses Eesti kultuurielus. Kohalikele aga meenutab lisaks eeltoodule ka tuttavaid inimesi ja maastikke – seda küll paraku paljuski retrospektiivses võtmes, sest Karula kihelkond kannatas ajaloolisel Võrumaal küüditamiste ja repressioonide tõttu kõige enam ning tänaseks on paljudest põlistaludest säilinud maastikul vaid vaevumärgatavad jäljed.

1988. aastal asetati kohaliku rahva initsiatiivil Lattiku kodutalu juurde viivale teetsale mälestuskivi, millel on kujutatud „Tiijuhust“ tuttavat karjapoisikest, väikest Jaan Lattikut, kes juhatab teed Karula kiriku juurde, kuigi Lattiku-aegsest Karula kirikust on tänaseks järel vaid varemed¹³. Igal sügisel, Jaan Lattiku sünnipäeva paiku, korraldab orienteerumismüüri, 1978. aastal Lüllemäele elama asunud Lattiku vaimse pärandi aktiivne populariseerija Toivo Kotov „Tiijuhi“ ainetel jooksu- ja kepikõnnivõistluse kõigele huvilistele. Seegi on üks viise Lattiku maastikku sisseelamiseks ja noorematele põlvkondadele kodukoha kirjanduse, koduloo ja geograafia tundmaõppimiseks moodsas, integreeritud õuesõppe-vormis. Teejuhi-jooksust on viimasel kümnendil kujunenud igasügisene rituaal, kus maastikul läbitakse kõik need talud, mida jutus kirjeldatakse. Ühtlasi on sellest teejuhi-jooksust saanud Lattiku sünniaastapäeva tähistamise programmi kindlaks kujunenud osa. Lattikust endast on saanud Karula kihelkonna paigavaim, see tuttav ja ometi tundmatu *Genius loci*, kella kohtumine inspireerib kohalikke ka tänapäeval oma kodu väärtustama, sest „lõppude lõpuks peab iga inimene teadma, kui sügavale kodumaa mulda ulatuvad tema elupuu juured ja kus kohalt õnnistab meid ammu ära läinud esivanemate verehäääl. Minul on igakord selline tunne, kui ma sõidan või astun jalgsi üle oma koduvalla ja kihelkonna piiri, et nüüd ligineb keegi Karula talupoegi ja silitab salaja mu pead ja sosistab sõnu kõrvu, mida kõrv ei kuule, aga süda mõistab, umbes nii: „Olgu õnnistatud su tee““ (Lattik 2002: 28).

Lõpetuseks

On öeldud, et iga inimene võiks oma elust ja ajast kirjutada raamatu. Inimeste elulood, suulise ajaloo jutustatud või kirjutatud dokumendid on osa ühiskonna mälukultuurist, peegeldavad olude muutumisi ning nende kaudu on võimalik välja selgitada arenguid kultuuris, keeles, traditsioonides, sotsiaalses käitumises jm. Memuaristika mälukultuuri osana on isikukeskne. Isikliku elamuse, kogemuse ja tõlgenduse kaudu väljendatu säilib inimes(t)e teadvuses ka siis, kui selle füüsiline aegruum ja konkreetne algne miljöö kaovad (Bela-Krūmiņa 2001 jpt).

Vaieldamatult on Lattik üks meie esimesi mälukirjanikke¹⁴. Ladusa sulega kirjamehena vahendab ta praegustele ja tulevastele lugejatele kogu oma elukäigu, alates ilmaletulekust

¹² Selles loos juhatab karjapoisid teed Karula kiriku juurde, seletades täpselt, kui mitmest talust tuleb teel mööduda, missugust karva on igas talus koerad ning kuidas neist koertest ohutult mööda minna.

¹³ Karula Maarja kirik, kus olid teeninud paljude teiste hulgas ka sellised eesti vanemast kultuuriloost tuntud nimed nagu näiteks Joachim Rossinius (1634) ja Johann Hornung (1697–1715), hävis 1944. aastal sõjatules täielikult. 1990. aastate teisel poolel ehitati koguduse eestvõttel Karula kihelkonna pühakojaks ümber endine kirikumõisa ait-kuivati, mida aastaid oli kasutatud loomalaudana.

¹⁴ Eesti kontekstis on siinkohal paslik meenutada, et ühenduse Eesti Elulood ametlik asutamine toimus 6. märtsil 1996, samuti Rutt Hinrikuse algatatud projekti „Eesti elulood ja suuline ajalugu“ ning elulooraamatute publitseerimist; ka arvukaid akadeemilisi interdistsiplinaarseid uurimusi Ene Kõresaarelt, Terje Anepaiolt, Tiiu Jaagolt, Anu Korbilt, Aivar Jürgensonilt jpt. Lisaks võiks lehitseda näiteks veebisaiti *OralHistory* aadressil <http://www.ohs.org.uk/>

Mäkkiste (Mägiste) talu saunas õlgedel kuni viimaste eluhetkedeni võõrsil, kuhu viis teda teekond läbi öö. Ja nagu paljud teised, vahendab ka Lattik autobiograafiliste lugude kaudu enda ja oma aja lugu nii läbi isiklike emotsioonide ja mälestuste kui teda ümbritsenud või ümbritsevate muutuvate maailmade kirjeldusega: „Iga eestlane peaks tingimata näpistama endale oma kiiresti kihutavate elupäevade juurest nii veidikese aega, et ta istuks laua juurde, sulleks silmad või tõmbaks ainult koomale ja vahiks igasse gloobuse nurka ning küsiks, mis saab praegusaja eesti noortest, kuhu nad lähevad, kelle omaks nad jäävad, kes neid kasvatab ja juhib meie ja meie esivanemate mälestuste juurde, ja teeks neile igas olukorras selgeks, et nad on eestlaste lapsed“ (Lattik 1960: 68).

Friedebert Tuglas on oma noorpõlve-mälestuste sissejuhatuseks rõhutanud memuaristika teatavat teraapilisust, seda eelkõige kirjutaja enda jaoks, kui ka subjektiivsust, mälestuste kontsentreerumist elulooliste tuumotiivide ümber, mis on isiksuse kujunemise seisukohalt tähenduslikud: „Ei ole mina esimene ega jää ka viimaseks, kes püüab oleviku raskusi unustada minevikku meenutades. Kui mõte ei taha enam maailma käiku mõista ja süda väsib ta kannatusile kaasa tundmast, siis ostitakse kadunud ajast lohutust. Seal nagu oleks olnud teisiti, oleks olnud nagu heledam, inimväärssem, lootusrikkam. Ja kui ka polnud, siis paistavad kauged kannatusedki läbi aja pehmenemise loori pehmenemist...“ (Tuglas 2011: 7).

Kuid lisaks eeltoodule kõnetab Lattik tänast võrukeelset lugejat kui keelejuht ning teejuht traditsiooniliste, talupoeglike väärtuste juurde, kõige selle juurde, mida nimetame pärimuskultuuriks ning mis on omakorda tihedalt lõimitud kohalikkuse-fenomeniga. Kaudselt on Lattiku mõjutusi tunda tänastes võrukeelsetes kirjutajates. Lõunaeesti kirjandusele tunnuslik „suulisus“ ja „rahvaluulelähedus“, mis iseloomustas tabavalt ka Lattiku loomingut – on omavahel tihedas seoses (Valper 2005) ja jätkuvalt viljeldav. Nii nagu (elu)lugude jutustamine tänasel Eesti kirjandusmaastikul tervikuna. Küllap seetõttu, et eestlaste kollektiivsesse mälli oli sel käänulisel teekonnal poolesaja-aastasest polaaröös talletunud palju kõnelemata lugusid, mis ootasid kannatlikult oma aega.

Kirjandus

Bela-Krüminja, Baiba 2001. Tavaliselt mahavaikitud. Muutuv maailm apoliitilises eluloos. – *Pärimuslik ajalugu*. Koost Tiiu Jaago. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 132–136.

Bormane, Dace K 2001. Kodu elu topograafias. – *Pärimuslik ajalugu*. Koost Tiiu Jaago. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 113–119.

Erelt, Pekka. Surm selja tagant. – Vt <http://blog.ekspress.ee/Arhiiv/Vanad/1998/34/ajalugu2.html> 03. 02. 2011.

Harju, Ülle. Jaan Lattiku 120. sünniaastapäeva tähistati Karulas konverentsiga. – *Sirp*, 13.11. 1998. - <http://www.sirp.ee/archive/1998/13.11.98/Kirjand/kirjand1-4.html>, 23. 05. 2011

Ilves, Toomas Hendrik. Kõne Jaan Lattiku ümbermatmisel Viljandis – Vt <http://www.president.ee/et/ametitegevus/koned/2461-vabariigi-president-jaan-lattiku-umbermatmisel-viljandis/index.html> 01. 11. 2008. 03. 02. 2011.

Kull, Aivar Lattiku maagilise naivismi võlu. - Vt <http://vana.www.postimees.ee:8080/leht/98/07/27/tartu/uudised.htm#seitsmes>, 01. 03. 2010.

- Kures, Voldemar 1958. Jaan Lattiku rännak. – Rahvuslik Kontakt, nr 5/6, lk 3–10.
- Lattik, Jaan 1928. *Mets*. Tallinn: Tallinna Eesti Kirjastus-Ühisus.
- Lattik, Jaan 1951. *Mõrsjapärg*. Göteborg: Orto.
- Lattik, Jaan 1960. *Minu album. Aja- ja eluloolisi lehekülgi*. Toronto: Orto.
- Lattik, Jaan 1993. *Viljandi kirikumõis kõneleb*. Tartu: Ilmamaa.
- Lattik, Jaan 2002. *Meie vanad*. Tartu: Ilmamaa.
- Merila-Lattik, Helbe 2004. *Karm ja kaunis Karula. Elust, olust, inimestest muinasajast tänapäevani*. Eesti Folkloori Instituut. Tartu.
- Mägi, Heino, Veri, Karl 1976. Siin- ja sealpool maanteed: Valga rajoon. Tallinn: Eesti Raamat.
- Nigol, Salme 2004. Karula keelemaailm – Võru murde Karula murrak. Jaan Lattiku keelekasutuse alusel teoses „Meie noored“ – *Karm ja kaunis Karula. Elust, olust, inimestest muinasajast tänapäevani*. Eesti Folkloori Instituut. Tartu.
- Runnel, Hando 1988. Jaan Lattiku „Koolipoiste” teise trüki saatesõnaks. – „Loomingu Raamatukogu”, nr. 37.
- Semm, Sirje 2008. Rändaja, kus on su lootus... – Eesti Kirik, 28. 10.
- Sillaots, Marta 1938. Jaan Lattikust kui noorsookirjanikust – Eesti Kirjandus, nr 11, lk 473–476.
- Tonts, Ülo 1998. Kuidas minevik Lattikul elavaks saab ja jääb. – Postimees 30. 08. 1998. - <http://arhiiv2.postimees.ee:8080/leht/98/08/30/kultuur.htm>, 23. 05. 2011.
- Tonts, Ülo 2000. Kirjanik Jaan Lattik ja Karula. – *Võro kirändüse luumine*. Võro Instituut. Võro, 63–72.
- Tuglas, Friedebert 2011. Noorusmälestused. Esimene välisreis. Pagulasmälestusi Prantsusmaalt ja Itaaliast 1909–1910. Eesti Päevaleht & Akadeemia. Tallinn, Tartu.
- Valdo Valper . Viimase aastakümne lõunaestli kirjandus. Üldist ja problemaatilist võru kirjanduse näitel.– Vt <http://www.temuki.ee/arhiiv/2005/11/lugu6.pdf>, 11. 01. 2011.
- Artikkel on seotud Kultuuriteooria Tippkeskuse ja sihtfinantseeritava teadusteemaga “Maastikupraktika ja -pärand” (SF010033s07).